

В.В. Урбан (БДПУ, г.Мінск)

Ацэначныя дэрываты з фармантамі -б-(а), -в-(а), -д-(а), -з-(а), -т-(а), -ч-(а), -ш-(а) у беларускай дыялектнай мове

Суфіксацыя – самы прадуктыўны спосаб узбагачэння лексікі як літаратурнай, так і дыялектнай беларускай мовы. Пры дапамозе разнастайных суфіксаў адбываецца дэрывацыя назоўнікаў розных лексіка-семантычных груп, у тым ліку і найменняў асобы паводле дзейнасці, месца жыхарства, індыўідуальных якасцей, знешняга выгляду і інш. На думку Л.М. Шакуна, выбіральнасць суфікса, як і ўсякай іншай словаўтваральнай марфемы, залежыць ад таго, што ўтвараецца, і таму ў кожнай з лексіка-семантычных груп і падгруп выкарыстоўваецца свая суфіксацыя, выяўляецца розная ступень прадуктыўнасці таго ці іншага суфікса [2, с. 111]. Такая “выбіральнасць суфікса” яскрава прасочваецца пры аналізе дыялектных адзінак са значэннем суб’ектыўнай ацэнкі, якія з’яўляюцца найменнямі-характарыстыкамі асоб і ўтвараюцца пры дапамозе фармантаў **-б-(а), -в-(а), -д-(а), -з-(а), -т-(а), -ч-(а), -ш-(а)**.

-б-(а). Ацэначныя субстантывы, утвораныя пры дапамозе фарманта **-б-(а)**, у беларускай дыялектнай мове абазначаюць асоб паводле ўласцівага ім дзеяння і маюць экспрэсію зневажальнасці. Націск у такіх дэрыватах на перадсуфіксальным складзе: *роўба* ад раўці ‘плакса’ (НС), *тоўба* ‘тоўстая, непаваротлівая асоба’ (ЖНС, СПЗБ, ТС).

У літаратурнай мове пры дапамозе фарманта **-б-(а)** утвараюцца неасабовыя назоўнікі са значэннем адцягненай працэсуальнай прыкметы (тыпу *просьба, служба, хадзьба* і пад.), а таксама назоўнікі, якія абазначаюць прадметы паводле іх прызначэння (*стрэльба*) ці як вынік дзеяння (*касьба, сяльба* і пад.) [1, с. 237 – 238].

-в-(а). Субстантывы-характарыстыкі, утвораныя ў дыялектнай мове ад дзеясловаў шляхам далучэння фарманта **-в-(а)**, абазначаюць асоб паводле ўласцівага ім дзеяння і маюць адценне непахвальнасці: *лахаць* – *лыхва* ‘пра жанчыну, якая вывіжоўвае’ (НС-Т) – чарг. а//ы, ляжаць – *логва* ‘гультай’ (СГВ) – чарг. л//д, ж//г, а//о; націск на перадсуфіксальным складзе.

У беларускай літаратурнай мове пры дапамозе фарманта **-в-(а)** утвараюцца новыя лексічныя адзінкі ад назоўнікаў (адсубстантыўныя дэрываты абазначаюць сукупнасць асоб, названых утваральным словам, – *братва, дзятва*, якія ў ТСБЛМ падаюцца з паметай *разм.*) і ад дзеясловаў (аддзеяслоўныя назоўнікі абазначаюць прадмет як аб’ект дзеяння (*бітва, клятва, малітва*) і прыладу дзеяння – *брытва, жратва*) [1, с. 238].

-д-(а). Аддзеяслоўныя дыялектныя назоўнікі агульнага роду, утвораныя пры дапамозе фарманта **-д-(а)**, характарызуюць асоб па схільнасці да пэўнага дзеяння, маюць адценні зневажальнасці, непахвальнасці. Пры дэрывацыі такіх намінацыяў частка матывавальнай асновы

адсякаецца; магчыма яе нарашчэнне зычным *й*; націск свабодны: *валакіда* ‘валацуга’ (БНС), *галайда* ‘балбатун’ (НЛ, ТС), *лапанда* ‘балбатун’ (БНС), *рэўда* ‘плакса’ (БНС), *шывільда* ‘хто неразборліва выгаворвае словы’ (КСУМ), *юнда* ‘хто енчыць’ (ЗНС).

У “Беларускай граматыцы” не адзначаюцца выпадкі дэрывацыі назоўнікаў пры дапамозе фарманта **-д-(а)**.

-з-(а). Матывавальнымі пры дэрывацыі дыялектных назоўнікаў агульнага і жаночага роду з фармантам **-з-(а)**, якія маюць ацэначныя адценні грубасці і непахвальнасці і якія абазначаюць асоб паводле схільнасці да дзеяння або па працэсуальнай прыкмеце, выступаюць асновы дзеясловаў: *слімаць* – *слімаза* ‘плакса’ (НС), *раўці* – *рэўза* ‘плакса’ (БНС); націск на перадсуфіксальным складзе або флексіі.

У “Беларускай граматыцы” не адзначаюцца выпадкі ўтварэння назоўнікаў пры дапамозе фарманта **-з-(а)**.

-т-(а). Утвораныя пры дапамозе фарманта **-т-(а)** аддзеяслоўныя дыялектныя назоўнікі характарызуюць асобу па негатыўным дзеянні і ўжываюцца з экспрэсіяй неадабрэння. Базавымі пры дэрывацыі такіх намінацый выступаюць формы інфінітываў незакончанага або закончанага трывання: *брахаць* – *брэхта* ‘манюка’ (ТС), *змушаць* (зпусіць) – *змуста* ‘чалавек, што зманьвае, зводзіць’ (КСУМ, НВС). Націск у ацэначных субстантывах на перадсуфіксальным складзе.

У “Беларускай граматыцы” выпадкаў ўтварэння назоўнікаў пры дапамозе фарманта **-т-(а)** не зафіксавана.

-ч-(а). Фармант **-ч-(а)** у беларускай дыялектнай мове надае аддзеяслоўным назоўнікам ацэначныя адценні грубасці, неадабрэння: *ліпча* ‘хто ліпне’ (БНС), *растпача* ‘вельмі тоўстая і нехлямяжая жанчына’ (ЗНС); утваральныя асновы дзеясловаў усякаюцца; націск свабодны.

У “Беларускай граматыцы” адзначаюцца толькі выпадкі ўтварэння аддзеяслоўных несабовых назоўнікаў пры дапамозе фарманта **-ч-(а)** ад дзеясловаў *даць* (і яго вытворных) і *здабыць*: *выдача*, *падача*, *перадача*, *раздача*, *удача*, *здабыча* [1, с. 256].

-ш-(а). Лексіка са значэннем суб’ектыўнай ацэнкі, утвораная пры дапамозе фарманта **-ш-(а)**, прадстаўлена ў дыялектнай мове аддзеяслоўнымі і адназоўнікавымі субстантывамі:

1. Дэрываты, матываваныя дзеясловамі, называюць асоб паводле працэсуальнай прыкметы або схільнасці да негатыўнага дзеяння. Фінальная галосная ўтваральных асноў адсякаецца: *калупацца* – *калупша* ‘маруда’ (МКТ) і *калытша* ‘тс’ (ЖНС), *капацца* – *копша* ‘капун’ (ТС), *кепацца* – *кеша* ‘таўстуха; маруда’ (СПЗБ), *клеміць* (ногі) – *клеша* ‘хто крывіць абутак’ (ЗНС), *кльпаць* – *кльпша* ‘кульгавы’ (ЖНС, ЗНС), *трубіць* – *трубша* ‘хто многа есць’ (СРЛГ), *целяпацца* – *целеша* (МКТ). Утвораныя дэрываты маюць экспрэсію зневажальнасці, іроніі; націск на перадсуфіксальным складзе.

2. Адназоўнікавыя субстантывы складаюць два падтыпы:

а) словы, якія абазначаюць асоб паводле таго, што названа ўтваральным словам: клыбы ‘ногі’ – *кльі́нша* ‘жанчына з крывымі нагамі; з доўгімі нагамі’ (ЗНС, НС) – з адценнем пагардлівасці. Націск на корані;

б) фемінінатывы, утвораныя ад асноў ацэначных назоўнікаў мужчынскага і агульнага роду: бузацёр – *бузацёрша* ‘сварлівая кабета’ (МКТ), глухман – *глухма́нша* ‘глухая’, расцяпа – *раста́піша* ‘разява’ (СПЗБ, КСУМ). Націск на аснове або канчатку дэрывата.

У беларускай літаратурнай мове [1, с. 256 – 257] з дапамогай фарманта **-ш-(а)** утвараюцца адзінкавыя словы – *квакша* (квакаць), *ляўша* (левы). Дэрываты тыпу *манікюрша*, *міністэ́рша*, *педыкюрша*, якія абазначаюць асоб жаночага полу, сустракаюцца ў мове мастацкіх твораў, а таксама ў гутарковай мове.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што словаўтваральныя фарманты **-б-(а)**, **-в-(а)**, **-д-(а)**, **-з-(а)**, **-т-(а)**, **-ч-(а)**, **-ш-(а)** у дыялектнай беларускай мове маюць значна шырэйшыя канструкцыйныя магчымасці ў параўнанні з літаратурнай мовай.

Літаратура:

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. / Акад. навук БССР. Ін-т мовазн., рэд.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 431 с.

2. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў / Л.М. Шакун. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 128 с.

Умоўныя скарачэнні:

БНС – Сцяцко, П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі / П.У.Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 320 с.; **ДСЛ** – Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С.Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.; **ЖНС** – Жывое народнае слова: Дыялекталагічны зборнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.; **ЖС** – Жывое слова / Рэд. Ю.Ф.Мацкевіч, І.Я.Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.; **ЗНС** – З народнага слоўніка / Рэд. А.А.Крывіцкі, Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 352 с.; **КСУМ** – Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К.Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.; **МКТ** – Яўсееў, Р.М. Маці казала так...: З гаворкі Бялыніцкага раёна / Р.М.Яўсееў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 112 с.; **НВС** – Юрчанка, Г.Ф. Народнае вытворнае слова: З гаворкі Мсціслаўшчыны. А – Л / Г.Ф.Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 280 с.; **НЛ** – Народная лексіка / Рэд. А.А.Крывіцкі, Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 288 с.; **НЛГФ** – Анічэнка, У.В., Горленка, В.А., Злобін, Л.І., Лявончанка, Д.А. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры: Слоўнік / У.В.Анічэнка, В.А.Горленка, Л.І.Злобін, Д.А.Лявончанка; пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1983. – 174 с.; **НС** – Народнае слова / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 355 с.; **НС-Т** – Народная словатворчасць / Рэд. А.А.Крывіцкі, І.Я.Яшкін. – Мінск:

Навука і тэхніка, 1979. – 336 с.; **СГВ** – Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф.Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; рэд. Ю.Ф.Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. Т. 1 – 5.; **СРЛГ** – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / Пад рэд. М.А.Даніловіча, П.У.Сцяцко. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 152 с.; **ТС** – Тураўскі слоўнік: У 5 т. / Склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я.Яшкін і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987. Т. 1 – 5.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ